

Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi: Görüşler Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar

H. Mehmet GÜNAY
SAÜ İlähiyat Fakültesi

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, bildiri başlığının akla getirmesi muhtemel konular arasında olan mezhep kavramı, mezhebi oluşturan unsurlar, mezhebe intisabın anlamı ve mahiyeti gibi her biri müstakil çalışmalara ve büyük ihtimalle bu sempozyumda muhtelif bildirilere konu olacak çok önemli mevzular, bu bildirinin inceleme alanının dışında kalacaktır. Buna bağlı olarak, tarihî gelişim süreci içinde Hanefî mezhebinin oluşumunda aktif rolü olan müntesip fakîhlerin, mezhebin mevcut birikimini niteleme ve bunlardan yeni bilgiler üretmede kullandıkları içtihat, tahriç, tercih, tashih gibi mezhep içi istidlâl metotlarının nasıl işletildiği de bu bildirinin doğrudan ele alacağı konular arasında yer almayacaktır.

Burada esas itibariyle birtakım tarihî gelişim aşamalarından geçip oluşumunu tamamladığı varsayımına dayalı olarak, uçları yeni içtihatlarla büyük ölçüde kapatılmış kabul edilen mezhep görüşlerinden hâlihazırda nasıl yararlanılacağı, bunların yaşanan hayatta somut olaylara nasıl uygulanacağına ilişkin mezhep otoriteleri tarafından tespit edilip kâide haline getirilen ve teknik ve pratik yönü ağır basan birtakım usûl ve yöntemler üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Belirtilen çerçevede bu konu İslâm hukukunun klâsik kaynaklarında genellikle mukallit müftü ve *kadın*ın fetvâ ve kaza faaliyeti çerçevesinde ele alınmakta ve edebü'l-fetvâ, âdâbü'l-müftî, resmü'l-müftî gibi özel başlıklar ya da içtihat, taklit, kaza gibi daha genel başlıklar altında işlenmektedir. En genel anlamıyla “fetvâ usûlü” adı verilen bu konunun fikhın hem usûlü hem de fûrû ile yakın bağlantısı bulunmakla birlikte kendine has özellikleri, muhtevası ve geleneği itibariyle fikhın özel bir alanını oluşturduğu ve fikh edebiyatında çok eskilere uzanan bir geçmişi bulunduğu bilinmektedir.

Hemen bütün mezheplerde o mezhebin “fetvâ usûlü”ne ilişkin çeşitli eserler kaleme alındığı görülmektedir. Ancak burada konu Hanefî mezhebi özelinde ele alındığı için diğer mezheplere ait literatür inceleme alanımızın dışında kalacaktır.¹

Hanefî mezhebinde, başlangıçta konunun genel fikh eserleri içinde çeşitli bölümlerde dağınık olarak işlendiği, fakat zamanla konuyla ilgili müstakil eserlerin vücuda getirildiği anlaşılmaktadır. Fetvâ usûlüne yer veren en eski eserlerden birisi Hasirî'nin (ö. 500) *el-Hâvî fi'l-fûrû* adlı eseridir. Bundan sonra yazılan birçok eserde de konu ile ilgili bilgiler farklı oranlarda yer almıştır. Konuyu yoğun olarak işleyen eserler arasında Kâdîhân'ın (ö.

¹ Fetvâ usûlüne ilişkin diğer mezheplere ait literatür için bkz. Şahin, Osman, *İslâm Hukukunda Fetvâ Usûlü* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), OMÜSBE, Samsun 2002, s. 14-15.

592) *Fetâvâ'sı*, Âlim b. Alâ'nın (ö. 768), *el-Fetâva't-Tatarhâniyye'si*, İbn Kutluboğa'nın (ö. 879) *Tashîhül-Kudûri'si*, İbn Nüceym'in (ö. 970), *el-Bahrü'r-râik* ve *el-Eşbâh ve'n-nezâir'i*, Haskefî'nin (ö. 1088) *ed-Dürrü'l-muhtâr'ı* ve İbn Âbidîn'in (ö. 1252) bu eser üzerine yazdığı meşhur *er-Reddü'l-muhtâr'ı* sayılabilir.

Bu alanda çalışan bazı araştırmacılar, Hanefî mezhebinde fetvâ usûlüne dair günümüze gelen ilk müstakil eserin, Muhammed ed-Destinâî'nin (ö. 999) telif ettiği *Âdâbü'l-müftîn* adlı risale olduğu tespitini yaparlar.² Bundan sonra aynı konuda Muhammed Fıkhî el-Aynî (ö. 1142), muhtemelen Destinâî'nin adı geçen risalesini görmeden *Risâle fi edebî'l-müftî* adlı eserini kaleme almıştır.³ Son dönem Hanefî ulemasından İbn Âbidîn'in bu konuya dair kaleme aldığı *Ukûdü resmi'l-müftî* adlı manzumesi ve bunun üzerine yazdığı *Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî* adlı şerhi⁴ ise bu konuyla ilgili çeşitli kaynaklarda dağınık bir şekilde yer alan hemen bütün malumatı toplamakla ünlüdür. Bu özelliği dolayısıyla İbn Âbidîn'in bu eseri Hanefî mezhebi içinde faaliyet gösteren müftü ve kadılar için bir el kitabı niteliğinde kabul edilmektedir. Bu incelemede de büyük ölçüde bu eserde yer alan bilgilerden istifade edilmiştir. Bu arada Ebû Zehra'nın *Ebû Hanîfe*,⁵ Muhammed İbrahim'in *el-Mezheb 'inde'l-Hanefiyye*⁶ ve Osman Şahin'in *İslâm Hukukunda Fetvâ Usûlü* adlı eserlerini de konuyu modern dönemde inceleyen birçok çalışmanın öne çıkan örnekleri olarak zikredebiliriz.

Yukarıda belirtildiği gibi, fetvâ usûlü sisteminin merkezinde taklit esaslı fetvâ anlayışı ve buna bağlı olarak râcih görüşle fetvâ vermenin gerekliliği telâkkisi yer almaktadır. Bu anlayış sahiplerine göre râcih görüş dışında fetvâ vermek hevaya tâbi olmak anlamına gelmektedir. İbn Âbidîn bu konuda icma nakledildiğini belirtmekte ve bu doğrultuda farklı mezheplere mensup pekçok müellifden nakiller yapmaktadır.⁷ Durum böyle olunca aynı meselede birçok farklı görüşün yer aldığı mezhep içinde râcih görüşün ne olduğunun tespiti önem taşımaktadır. Bunun için yapılacak en önemli şey mezhep birikiminin çeşitli açılardan tasnif edilmesi ve belirli kıstaslara göre bir değerlendirmeye tâbi tutulmasıdır. Fakat bundan önce bu tasnif ve değerlendirmeyi yapmaya kimlerin ehil olduğu meselesi gündeme gelmektedir ki, incelememizin bundan sonraki bölümleri kısaca bu konuları ele alacaktır.

² Süleymaniye Ktp. Esad Efendi 3782/17, vr. 44b-47a.

³ Süleymaniye Ktp. Serez 3924/2, vr. 8a-25b.

⁴ *Resâilü İbn Âbidîn*'de de yer alan bu risalenin incelemeye esas alınan müstakil baskısı için bkz. *Şerhu Manzûmeti Resmî'l-müftî* (nşr. Abdurrahman Hulv), Beyrut 1989.

⁵ Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe: Hayâtühü ve asruhü-ârâuhü ve fikhuhü*, Kahire 1947

⁶ Muhammed İbrahim, "el-Mezheb 'inde'l-hanefiyye", *Dirâsât fi'l-fıkhi'l-islâmî*, Mekke ts., s. 54-139.

⁷ İbn Âbidîn, *Resmî'l-müftî*, s. 4.

1. Fakîhler Hiyerarşisi

Hanefî eserlerinde fakîhlerin sınıflandırması konusunda genellikle İbn Kemal Paşa'nın ünlü tasnifi esas alınır.⁸ Bilindiği gibi İbn Kemal Hanefî fakîhlerini *şeriatla müçtehitler*, *mezhepte müçtehitler*, *mesailde müçtehitler*, *tahriç ashabi*, *tercih ashabi*, *temyiz ashabi* ve *sırf mukallitler* olmak üzere yedi tabakaya ayırmaktadır. İbn Âbidîn ilk üç tabakayı genel bir kategori olarak “müçtehit fakîhler”, diğerlerini ise “mukallid fakîhler” olarak değerlendirmektedir.⁹ Hanefî kaynaklarında mutlak olarak “mezhepte müçtehit” denildiğinde de genellikle ilk üç tabakaya giren fakîhler kastedilir.¹⁰

Kemal Paşa'nın bu tasnifine Mercanî, Leknevî, Kevserî, Ebû Zehra gibi pekçok müellif tarafından çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Ancak biz burada konunun bütün yönleriyle muhtevasını değil, mantığını ve sistemini ortaya koymayı hedeflediğimiz için bu eleştirilere temas etmek istemiyoruz.¹¹

2. Görüşler Hiyerarşisi

Sistemin temelini râcih görüşle amel teşkil edince mezheb içindeki görüşlerin hiyerarşik bir düzen içinde tasnif edilmesi zaruret halini almaktadır. Birtakım tedahüller sebebiyle bu görüşleri açık ve kesin sınırlarla ayırmak çok kolay olmasa da birtakım incelikler göz ardı edilmek suretiyle kendi içinde farklı işleyişe sahip üç grup hiyerarşiden söz edilebilir:

2.1. Kaynağı Açısından Görüşler Hiyerarşisi

Râcih görüşün tespitinde görüşlerin hangi kaynaklarda yer aldığı önemlidir. Nitekim İbn Âbidîn, kendi zamanında müteahhir müelliflere ait bir kitaba müracaatla fetvâ veren pek çok müftünün fetvâsına güvenilemeyeceğini, bu kitaplarda müteselsil olarak nakledile gelen birçok hatalı görüşten örnekler vererek açıklamaya çalışmaktadır.¹² Mezhep literatüründeki görüşler kaynağı açısından *usûl meseleleri*, *nevâdir meseleleri* ve *fetâvâ ve vâkiât* şeklinde üç gruba ayrılarak değerlendirilmektedir.

Usûl meseleleri: Aynı zamanda *zâhirü'r-rivâye* de denilen bu görüşler mezheb ashabi olarak kabul edilen Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed'den rivayet edilen ve Muhammed'in meşhur altı kitabında yer alan görüşlerdir. Kimi zaman Züfer, Hasan b. Ziyâd gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerinin görüşleri de bu gruba dâhil edilse de yaygın telâkkiye göre *zâhirü'r-rivâye* denildiğinde bu üç imamın görüşü kastedilmektedir. Muhammed'in *zâhirü'r-rivâye* görüşlerini ihtiva eden altı eseri şunlardır: *el-Mebûsât (el-Asl)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmî'u's-sağîr*, *es-Siyerü's-sağîr*, *el-Câmî'u'l-kebir*, *es-Siyerü'l-kebir*. Bunlara

⁸ İbn Kemal Paşa'nın tasnifinden etkilenen çalışmalar için bkz. Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkhi İstidlâl* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 2001, s. 34; Şahin, *Fetvâ Usûlü*, s. 76.

⁹ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 5-6.

¹⁰ bkz. İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 25, 26, 28, 29, 31.

¹¹ Bu tenkitler için bkz. Kevserî, M. Zâhid, *Husnü't-tekâdî fi sîreti'l-İmâm Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Mısır 1948, s. 85; Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 497-503; Muhammed İbrahim, a.g.m., s. 58, 66-67; Şahin, *Fetvâ Usûlü*, s. 76-77.

¹² İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 7-10.

zâhirü'r-rivâye denilmesinin sebebi, Muhammed'den güvenilir râviler tarafından tevatür veya şöhret yoluyla nakledilmiş olmalarıdır.

İbn Kemal Paşa gibi bazı fakîhler *usûl rivayeti* ile *zâhirü'r-rivâye* arasında bazı farklar olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre Muhammed'in anılan altı eserinde yer alan görüşler hem *zâhirü'r-rivâye* hem de *usûl rivayeti* olarak kabul edilirken, *usûl rivayetinin* aksine bu altı kitabın dışında diğer nevâdir eserlerinde yer alan ya da Hasan b. Ziyâd, Züfer gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencileri tarafından rivayet edilen bir görüş de kimi zaman *zâhirü'r-rivâye* olabilir. Ancak İbn Âbidîn, İbn Kemal Paşa'nın verdiği örnekleri farklı şekillerde yorumlayarak bu iddiayı reddetmektedir¹³.

Usûl meselelerini ihtiva eden eserler mezhebin en güvenilir kaynakları olarak kabul edilir. Bunlarla ilgili şu genel kural geliştirilmiştir: "Açık bir şekilde aksi tercih edilmediği sürece, fetvâya esas olduğu belirtilmese bile *zâhirü'r-rivâye* eserlerinde yer alan görüş tercih edilen görüştür."¹⁴ Bu görüşlerin anılan eserlerde yer alması, onların tercih edilen görüş olduğuna karine teşkil etmektedir. Bu eserlerde aynı meselede birden fazla görüş yer alırsa, bunların yazılış sırası dikkate alınarak tercihte bulunulur. Bunlar içerisinde ilk yazılanın *el-Mebsût*, son yazılanın ise *es-Siyerü'l-kebîr* olduğu kabul edilir.

Nevâdir meseleleri: Bunlar mezheb ashabından rivayet edilen ancak *zâhirü'r-rivâye* kitaplarında yer almayan meselelerdir. Bunlar Muhammed'e atfedilen *el-Hârûniyyât*, *el-Cürcâniyyât*, *er-Rakkıyât* gibi eserlerde veya Hasan b. Ziyâd'ın *el-Müccered*'i, Ebû Yûsuf'un *el-Emâl*'leri gibi Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerine ait kitaplarda yer alan meseleler ile İbn Semâ'a, Muallâ b. Mansûr gibi mezhep râvilerinin belirli konulara ilişkin münferit rivayetlerinden meydana gelmektedir.

Vâkiât ve Fetâvâlar: Bunlar müteahhir mezhep müçtehitlerinin, kendilerine arz edilen ve hakkında mezhep sahiplerinden bir rivayet bulunmayan konularda hükmünü istinbât yoluyla çıkardıkları meselelerdir. Burada söz konusu edilen mezhep müçtehitleri İsam b. Yûsuf, İbn Rüstem, Muhammed b. Semâ'a, Muhammed b. Seleme, Muhammed b. Mukâtil gibi Ebû Yûsuf ve Muhammed'in ashâbı veya onlardan sonra gelen fakîhlerdir. Bunların yeni ortaya çıkan delillere ve şartlara göre kimi zaman mezhep ashabına muhalefet ettikleri de görülür. Bu fetvâları toplayan ve günümüze ulaşan ilk eser Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Kitâbü'n-Nevâzil* adlı eseridir. Daha sonra meşayih tarafından bu nitelikte birçok eser hazırlanmıştır. Natıfî'nin *Mecmû'ü'n-nevâzil* ve *el-Vâkiât*'ı, Sadruşşehîd'in *el-Vâkiât*'ı, Kâdîhân'ın *Fetâvâ'sı*, Râdiyüddin es-Serahsî'nin *el-Muhîr*'i bunlar arasında en fazla tanınanlarıdır.

2.2. Sahibi Açısından Görüşler Hiyerarşisi

Râcih görüşün tespitinde görüşlerin kime ait olduğu belirleyici öneme sahiptir. Kural olarak bir zaruret olmadıkça mezhep imamlarının ittifak ettiği bir görüşün dışına

¹³ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 12-13.

¹⁴ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 10.

çıkmanın câiz olmadığı kabul edilir.¹⁵ Mezhep imamlarının ihtilâf etmesi durumunda râcîh görüşün belirlenmesi için şu hiyerarşinin takip edilmesi öngörülür:¹⁶

1. Bir konuda mezhep imamlarından farklı görüşler nakledilmişse öncelikle Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilir. Konuyla ilgili Ebû Hanîfe'nin bir görüşü mevcut değilse, önce Ebû Yûsuf'un, ondan sonra Muhammed'in, sonra da büyükten küçüğe doğru Züfer, Hasan b. Ziyâd gibi diğer ashâbın görüşleri tercih edilir. Züfer ile Hasan b. Ziyâd'ın görüşlerinin aynı derecede olduğu da söylenmiştir.

2. Sâhibeyn'den birisi Ebû Hanîfe ile aynı görüşü paylaşır, öbürü başka bir görüşte olursa Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilir.

3. Ebû Hanîfe bir tarafta, aynı görüşte ittifak eden Sâhibeyn bir tarafta olur, meşayihin bunlardan birisini tercih ettiğine dair bir bilgi de bulunmazsa, bu durumda hangi görüşün tercih edileceğine ilişkin üç yaklaşım nakledilmektedir:

i. Mutlak olarak Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilir.

ii. Müftü dilediği görüşü seçme konusunda mutlak olarak muhayyerdir.

iii. Bu konu müftünün müçtehit olup olmamasına göre değişir. Müçtehit müftü delillere bakarak uygun görüşü seçer. Mukallit müftü ise Ebû Hanîfe'nin görüşünü tercih etmelidir.

4. Bir önceki maddenin devamı olarak meşayih, İmam'ın delilinin zayıf olması, meselenin zaruret ve teamül ile alâkasının bulunması, ihtilâfın zamanın değişmesinden kaynaklanması gibi gerekçelerle karşı görüşü tercih etmişse, fetvâ bu görüşe göre verilir. Tercih edilen görüşün Sâhibeyn'e ait olması da şart değildir. Nitekim meşayihin on yedi meselede Züfer'in görüşünü tercih ettiği bilinmektedir.¹⁷

Tam bu noktada şöyle bir soru akla gelmektedir: Ebû Hanîfe'yi taklit ettikleri halde meşayih Ebû Hanîfe'ye muhalif başka bir görüşü nasıl tercih edebilir? Bu mesele Ebû Hanîfe'ye atfedilen “Bir kimsenin neye dayanarak söylediğimizi bilmedikçe bizim görüşümüzle fetvâ vermesi helâl olmaz.” sözü ile ilişkilendirilir ve farklı izahlar yapılır.¹⁸

Bu söz, Ebû Hanîfe'nin görüşüyle fetvâ vermek için delilinin bilinmesinin şart olduğunu ifade etmektedir. İbn Nüceym'e göre bu şart meşayih için geçerlidir. Meşayih İmam'ın delilini bilmedikleri için ona muhalif görüşle fetvâ vermişlerdir. Kendi zamanında ise bu şart geçerli olmadığı için delilsiz de olsa Ebû Hanîfe'nin görüşünü hıfz etmek yeterli olup meşayih aksini tercih etse bile fetvâ Ebû Hanîfe'nin görüşüne göre verilmelidir.¹⁹

İbn Âbidîn bu konuda İbn Nüceym'e katılmaz. Ona göre, İbn Nüceym'in bu izahı tutarlı değildir. Zira bu Ebû Hanîfe'ye atfedilen yukarıdaki sözle çelişmektedir. Çünkü Ebû

¹⁵ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 21, 23-24.

¹⁶ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 23-33.

¹⁷ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 25-26.

¹⁸ bkz. İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 26-31.

¹⁹ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 26-27.

Hanîfe'nin bu ifadesi, delili bilinmeden kendi görüşüyle fetvâ verilmesinin câiz olmadığını anlatmaktadır. Câiz bile olmayan bir şey nasıl vacip olabilir? İbn Âbidîn bu itirazdan sonra kendi izahını şu şekilde yapmaktadır: İctihada ehil olmayan müftünün verdiği fetvâ hakiki anlamda fetvâ değil, bir müçtehidin bu meseleye ilişkin görüşünü nakilden ibaret olup bu açıdan Ebû Hanîfe'den başkasının görüşünü nakletmek de câizdir. Meşayih Ebû Hanîfe'ye muhalif başka bir görüşü tercih ettiğinde de mukallit müftünün onların görüşünü nakletmesi gerekir.

İbn Âbidîn, meşayihin Ebû Hanîfe'nin delillerini bilmedikleri için aksine fetvâ verdikleri fikrine de karşı çıkmakta, tam tersi onların delilleri çok iyi bildiklerini ve bunlara dayanarak görüşler arasında tercihler yaptıklarını, delillerle dolu eserlerinin bunun en açık göstergesi olduğunu söylemektedir.²⁰

5. Hakkında mezhep imamlarından bir rivayet olmayan bir meseleyi müteahhir meşayih ele almış ve aynı görüşte ittifak etmişse, fetvâ buna göre verilir.

6. Meşayih ihtilâf etmişse çoğunluğun görüşü alınır.

7. Meseleyle ilgili meşayihden bir görüş nakledilmemişse, bu takdirde müftü müçtehitse, rastgele değil, sorumluluk duygusuyla meseleyi ele alır ve kendi içtihadına göre çözüme kavuşturur. Müftü mukallit ise, kendi nazarında en fakîh âlimin görüşüne başvurur, gerekirse onunla yazışır ve verdiği fetvâyı ona izafe eder.

Sahiplerine göre görüşler hiyerarşisini ele aldığımız bu bölümde konu ile bağlantılı iki önemli meseleye daha değinmek gerekir. Bunlardan birisi, aynı konuda bir müçtehidin iki ayrı görüşünün bulunması, diğeri ise mezhep içindeki diğer görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbeti meselesidir. Bunları iki ayrı ara başlıkta incelemek faydalı olacaktır.

2.2.1. Bir Müçtehidin Aynı Meselede İki Ayrı Görüşünün Bulunması

Şâfiîlerin aksine Hanefî usûlcüler kural olarak bir meselede bir müçtehidin aynı kuvvette iki ayrı görüşünün bulunmasını kabul etmezler. Böyle bir durumda bu görüşlere delillerin tearuzunu gidermede kullanılan metotlar uygulanır ve mutlaka birisi tercih edilir. Tarihleri bilinmediği ve diğer tercih ettirici unsurlardan da yoksun bulunduğu için aralarında bir tercih yapılamayan görüşlere de, müçtehitin iki ayrı zamanda sâdir olmasına ve birisinden rüçû edilmesine rağmen hangisinden rüçû edildiği bilinmeyen görüşler nazarıyla bakılır.²¹

İbn Âbidîn usûlcülerin bu yaklaşımını problemlili bulur. Çünkü bu anlayışa göre bir müçtehide ait olup aralarında tercih yapılamayan görüşlerden hiçbirisiyle -hangisinin sahih olduğu bilinmediği için- amel edilmemesi gerekir. Halbuki bu pek çok meselede vakidir. Bu durumun izah edilmesi gerekir. Bu da büyük ölçüde anılan ihtilâfın nereden kaynaklandığının açıklığına kavuşturulmasına bağlıdır.

²⁰ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 27.

²¹ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 17-19.

İbn Âbidîn, her şeyden önce rivayetlerin ihtilâfı ile görüşlerin ihtilâfını birbirinden ayırır; rivayetlerin ihtilâfı görüşü nakleden râviden kaynaklanırken, görüşlerin ihtilâfı bizzat görüş nakledilen müçtehitin kaynaklanmaktadır. İbn Âbidîn bu ihtilâfların sebeplerine ilişkin Ebû Bekir el-Belîğî'ye atfedilen dört izah şeklini aktarır. Bunlara bir tane de o ilâve eder ve kendi izahının daha tutarlı olduğunu ileri sürer.²² Belîğî'ye göre ihtilâf şunlardan kaynaklanmış olabilir:

1. İştirmede hata: Müçtehit kendisine arz edilen bir meseleye “nefy” harfiyle “câiz değildir” demiş olduğu halde râvilerden birisi bunu olumlu olarak anlayıp o şekilde nakletmiş olabilir.

2. Görüşten rücû: Müçtehidin daha sonra döndüğü bir görüşü olabilir. Bunu bilenler ikinci görüşünü, bilmeyenler ise birinci görüşünü naklederler.

3. Müçtehidin birisi kıyasa, diğer istihšana dayalı iki görüşü olabilir. Râviler bu inceliği farketmeksizin yalnız görüşleri nakletmiş olabilirler.

4. Müçtehit, meseleye ilişkin hüküm ve ihtiyat yollu iki ayrı cevap vermiştir. Bu kayıtları duymayan râviler ayrı ayrı görüşleri naklederler.

İbn Âbidîn'in de işaret ettiği gibi, birinci maddedeki ihtilâf tamamen râviden kaynaklanmaktadır. İkinci ve üçüncü maddelerdeki ihtilâfta ise râviler kadar görüşü nakledilen müçtehidin de rolü vardır. Nitekim bu maddelerde iki görüşü de aynı râvinin rivayet etmesi muhtemeldir. Bunlardan birisi usûl, diğeri nevâdir kitaplarında zikredilmiş olabilir. Hatta ikisi de usûl kitaplarında bulunabilir. Bununla birlikte ilk iki maddede râvilerin rolü daha ağırlıklıdır.

5. İbn Âbidîn'in eklediği bu izaha göre, müçtehidin önünde tearuz halinde ve tercih ettirici unsurlardan yoksun deliller bulunabilir. Ya da ortada bir tek delil bulunmakla birlikte bu delilin müçtehid nezdinde farklı manaları bulunabilir. Müçtehit bu manalardan her birinin üzerine ayrı bir görüş bina etmiş olabilir. Bunlardan birisini kendisi tercih ederse, bu görüş ona nisbet edilir, diğeri de ondan bir rivayet olarak nakledilir. Birisini tercih etmediği takdirde onun açısından her iki görüş eşit olmuş olur. Bu durumda her iki görüş de ona nisbet edilir. Şu halde İbn Âbidîn'e göre usûlcülerin, “Bu durumda müçtehide görüşlerden hiçbiri nisbet edilmez.” veya “Görüşlerden ancak birisi nisbet edilir.” yolundaki kanaatleri isabetli değildir. Çünkü müçtehidin hangi görüşten döndüğü belli değildir. Dolayısıyla her iki görüşü de ona nisbet etmekten başka çare yoktur. Hanefî kaynaklarında sıkça geçen “bu konuda İmam'dan iki rivayet/görüş vardır.” ifadeleri bu durumu anlatmaktadır.

Şu veya bu şekilde bir meselede bir müçtehide ait birden fazla görüş mevcutsa bu durumda hangi görüşün tercih edileceği konusunda şu hiyerarşi takip edilir:

1. Müçtehit bizzat görüşlerinden birini tercih etmişse bu görüş ona nisbet edilir.
2. Müçtehit kendisi bir tercihte bulunmamışsa, sonra olan görüşü biliniyorsa, ilk görüşten döndüğü varsayılır ve ikinci görüşü alınır.

²² İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 19-20.

3. Görüşlerden hangisinin sonra olduğu bilinmiyor, ancak onlardan birisini destekleyen bir nakil bulunuyorsa, müçtehit nezdinde nakille desteklenen görüşün sahih olduğuna hükmedilir.

4. Böyle bir nakil bulunmuyorsa bu takdirde şu yol izlenir: Tercihle karşı karşıya kalan kişi mezhepte müçtehit derecesinde bir âlim ise, tercih ettirici unsurlar arar, bulursa ona göre tercihte bulunur; bulamazsa, kalbinin şehadetine göre amel eder. Bu kişi mütefakkih (fıkıhla meşgul olan) birisi ise, bu meseleye ilişkin müteahhir âlimlerin görüşlerini araştırır ve kendince en doğru, en ihtiyatlı görüşle amel eder. Kişi avamdan birisi ise en müttaki ve en âlim gördüğü müftünün fetvâsına göre hareket eder.²³

2.2.2. Mezhep İçindeki Diğer Görüşlerin Ebû Hanîfe'ye Nisbeti

Hanefî literatüründe muhtemelen mezhebin birlik ve bütünlüğünü korumak ve Ebû Hanîfe'nin otoritesini pekiştirmek amacıyla matuf olarak mezhep içinde üretilen bütün görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbet edilmesi doğrultusunda bir eğilim ve gayretin mevcut olduğu gözlenmektedir. Bu anlayışa göre örneğin Ebû Yûsuf'un, Muhammed'in, meşayihin görüşleri de Ebû Hanîfe'nin görüşü demektir. Bu konunun anlaşılması, esasen burada ayrıntılarına girmemiz mümkün olmayan mezhebin ne olduğu, Hanefî mezhebi denildiğinde bundan ne anlaşılması gerektiği gibi bu bildirinin başında da işaretle bulunduğumuz çok daha derin ve kapsamlı meselelerin halledilmesine bağlı bulunsun da²⁴ burada konu ile bağlantılı iki hususa kısaca değinmek faydadan hâli olmayacaktır. Bunlardan birisi, öğrencilerinin görüşlerinin, diğeri de tahricle elde edilen görüşlerin Ebû Hanîfe'ye nisbetidir.

İbn Âbidîn bu konuya, içinde bir itirazı da barındıran şu soru ile başlamaktadır. Müçtehit bir görüşünden rücû ettiğinde bu görüş artık onun görüşü olarak kalmaz, o mensuh hükmündedir. Bu durumda öğrencilerinin Ebû Hanîfe'ye muhalif olarak ortaya koyduğu görüşler -bunlar Ebû Hanîfe'nin rücû ettiği görüşler bile olsa- onun değil, öğrencisinin mezhebi olur. Kişi ancak Ebû Hanîfe'yi taklit ettiği takdirde Hanefî olacağına göre, hem Ebû Hanîfe'ye muhalif görüşü tercih edip hem de Hanefî nasıl olunur?

Bunu mümkün gören İbn Âbidîn bunun muhtemel gerekçeleri olarak şunları aktarır:

1. Mezhepteki görüşlerin tamamının Ebû Hanîfe'ye ait olması muhtemeldir. Nitekim öğrencilerinden, "İmam'a muhalefet ettiğimiz görüşlerimizin hepsi onun görüşlerinden biridir." şeklinde nakiller vardır.

2. Ebû Hanîfe öğrencilerine, "Sizin için bir delil ortaya çıkarsa delile göre hareket edin" ve "Hadis sahih olduğunda benim mezhebim odur." diyerek²⁵ delil doğrultusunda görüş bildirmeye izin vermiştir.

²³ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 17.

²⁴ Bu konularla ilgili son dönemlerde yapılan nitelikli ve kapsamlı bir çalışma için bkz. Kaya, Eyyüp Said, *Mezheplerin Teşekkülünden Sonra Fıkıhî İstidlâl* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul 2001.

²⁵ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 20-21; Bu anlayışın eleştirisi için bkz. Ebû Zehra, *Ebû Hanîfe*, s. 509-510.

İbn Âbidîn, delile dayalı hüküm vermenin, sonucu nereye varacağı belli olmayan nazik bir mesele olduğunun farkında olarak, bir taraftan bu şekilde hüküm verecek kişinin buna ehil olmasını şart koşarken bir taraftan da ortaya konacak görüşün mezhep içinde mevcut olan bir görüşe muvafık olması, tamamen mezhep dışı olmaması kaydını getirmektedir.

3. Ebû Hanîfe'nin ashabı ve sonra gelen meşayih, görüşlerini, onun tesis ettiği usûl ve kâideler üzerine bina etmişlerdir. Dolayısıyla bu görüşler onun her açıdan rüçü ettiği görüşler olarak değerlendirilemez.²⁶

Meşayihin, Ebû Hanîfe'nin genel kurallarından veya görüşlerinden tahriç yoluyla elde ettiği görüşlere gelince, İbn Âbidîn'e göre bunları Ebû Hanîfe'ye nisbet etmek, öğrencilerinin görüşlerini nisbet etmekten daha yakındır. Çünkü bunlar bizzat onun koyduğu kurallardan çıkartılırken, öğrencilerinin kimi zaman bu kurallara muhalefet ettikleri görülür. Bununla birlikte gerek mezhep içindeki diğer görüşleri, gerekse tahriçle elde edilen görüşleri Ebû Hanîfe'ye nisbet ederken “Ebû Hanîfe şöyle dedi” yerine, “Ebû Hanîfe'nin mezhebinin gereği şudur” demek daha uygundur.²⁷

2.3. Konusu Açısından Görüşler Hiyerarşisi

Mezhep birikimindeki görüşler arasından fetvâya esas görüşün tespiti için takip edilmesi gerekli görülen bu hiyerarşide esas itibariyle görüşlerin içeriği dikkate alınmaktadır. Bununla birlikte tercihte rol oynayan fakat tamamen içerikle alâkalı olmayan başka bazı unsurlar da tasnif kolaylığı bakımından bu başlık altına dercedilmiştir. Ayrıca tashih kriterleri de ara bir başlık olarak bu bölümde ele alınacaktır. Bu mülahazalar ışığında konusu açısından görüşler hiyerarşisini şu maddeler altında özetleyebiliriz:

1. Bazı istisnalar dışında genel olarak “ibadet” konularında Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilir.
2. Bu alandaki tecrübesi sebebiyle kazâ ilgili konularda Ebû Yûsuf'un görüşü tercih edilir.
3. Zevi'l-erham meselelerinde fetvâ Muhammed'in görüşüne göre verilir.
4. Bazı istisnalar dışında istihsan yoluyla elde edilen görüşler kıyasla elde edilenlere tercih edilir.
5. İki görüşten birisi bir Müslüman'ı küfre düşmekten kurtarıyorsa, zayıf bile olsa bu görüş tercih edilir.
6. İki görüşten, vakıf için daha faydalı olanı tercih edilir.

3. Görüşlerin Tashihi ve Tashihler Arasında Tercih

Muhtelif yerlerde değinildiği gibi, buraya kadar açıklanmaya çalışılan bütün hiyerarşilerde takip edilmesi öngörülen ilkeler, mezhep otoriteleri tarafından aksinin tashih/tercih edilmediği hallerde geçerlidir. Açıkça bunların aksi tashih/tercih edilmişse,

²⁶ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 20-21, 25.

²⁷ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 22.

bu hiyerarşiler dikkate alınmaksızın tashih/tercih edilen görüş doğrultusunda fetvâ verilir.

Tashih, mezheb birikiminin nitelenmesi anlamına gelmektedir. Bu konuya dair Hanefî literatüründeki ibarelerden yola çıkarak tashihi *dolaylı tashih* ve *açık tashih* olmak üzere iki kısımda incelemek mümkündür.

Fetvâyâ esas olarak bir görüşün tercih edilmesi zımnen o görüşün tashihi anlamına gelmektedir.²⁸ Bu açıdan bakıldığında yukarıdaki hiyerarşilerin hepsinde tercih edilen görüş aynı zamanda tashih edilmiş sayılmaktadır. Bazı noktalarda biraz tekrar riskini de göze alarak *dolaylı tashih* hallerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Zahir rivayet varken aksi tercih edilemez.

2. Bir müçtehitin iki ayrı rivayet gelmesi durumunda dirayetin, yani delilin desteklediği rivayet tercih edilir.

3. Müçtehidin rüçû ettiği görüş bırakılır, vardığı diğer görüş alınır.

4. Muteber metin müellifleri genellikle mezhep içindeki râcih görüşleri eserlerine almayı ilke edinmişlerdir. Bu yüzden metinlerde bulunan görüşler şerhlerdekilere, şerhlerdeki görüşler de fetvâlarda bulunanlara tercih edilir. Bazı eserlerde müellifin telif usûl ve yöntemi tercih karinesi olarak itibara alınır. Örneğin, *Mülteka'l-ebhur* ve *Fetâvâ Kâdihân* adlı eserlerde ilk zikredilen görüş diğerlerine üstün olup bu tercih edilir. *el-Hidâye* ve şerhleri, *el-Kenz*'in şerhleri, Neseî'nin *el-Kâfî*'si, *el-Bedâi'* gibi geniş ve müdellel kitaplarda genellikle diğer görüşlerden sonra Ebû Hanîfe'nin görüşü zikredilir. Sonra diğer görüşlerin delilleri, ardından da bu delilleri ihata edecek şekilde Ebû Hanîfe'nin delilleri zikredilir. Bu, aksi tercih edilmedikçe Ebû Hanîfe'nin görüşünün tercih edildiğini gösterir.

5. Bu eserlerde iki görüş zikredilir, yalnız birisi delillendirilirse, bu görüş tercih edilir.

6. Bir yerde mutlak olarak üç görüş zikredilirse, ya birinci, ya da üçüncü görüş tercihe değer olup ortadaki görüş tercih edilmez.

Açık tashih ise üstünlük bildiren birtakım lafızlar kullanmak suretiyle görüşlerin değerlendirilmesi demektir. Görüşlerin tashihinde kullanılan ve “fetvâ alâmeti” kabul edilen başlıca lafızlar şunlardır²⁹: *Ve aleyhi'l-fetvâ, ve bihî yüftâ, ve bihî ne'huz, ve aleyhi'l-i'timâd, ve aleyhi amelü'l-yevm, ve aleyhi amelü'l-ümme, ve hüve's-sahîh, ve hüve'l-esah, ve hüve'l-ezhar, ve hüve'l-muhtâr fi zamâninâ, ve fetvâ meşâyihinâ, ve hüve'l-eşbeh, ve hüve'l-evceh* vb...

Bir görüşün bu ve benzeri lafızlarla tashih edilmesi halinde kural olarak fetvâyâ esas olarak bu görüş alınır. Ancak burada da karşımıza tashihler arasında tercih problemi çıkmaktadır. Zira kimi zaman aynı meselede birden fazla görüşün tashih edildiği vakidir. Bunlar çoğunlukla farklı kitaplarda olsa da bazen aynı kitapta da söz konusu olabilir. Yine bazen aynı lafızlarla bazen de aynı lafızlarla yapılmış bulunabilir. Şu halde râcih görüşün

²⁸ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 37.

²⁹ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 38.

tespiti için tashihler arasında da bir hiyerarşiye dikkat etmek gerekmektedir. Bu konuda özetle şu prensipler tespit edilmiştir.³⁰

1. Tashih edilen rivayetlerden her biri aynı lafızlarla tashih edilmişse, müftü duruma göre bunlardan birini seçmede muhayyerdir.

2. Görüşlerden biri “fetvâ” lafızıyla, diğeri başka bir lafızla tashih edilmişse, fetvâ lafızıyla tashih edilen görüş tercih edilir.

3. Her iki görüş de “fetvâ” lafızıyla tashih edilmişse, “bihî yüftâ”, “aleyhi'l-fetvâ” gibi hasr ifade eden lafızlarla tashih edilen görüş tercih edilir.

4. Tashih edilen ve ayrı kitaplarda yer alan görüşlerden birisi “es-sahîh”, diğeri “el-esahh” lafızıyla tashih edilmişse, aksi de ileri sürülmekle birlikte, meşhur görüşe göre “el-esahh” lafızıyla tashih edilen tercih edilir. Her iki tashih aynı kitapta bulunuyorsa “el-esahh”la tashih edilen görüşün tercih edileceği ittifakla kabul edilmektedir.

5. Tashih edilen görüşlerden birisi metinlerde, diğeri başka bir yerde bulunuyorsa, metinlerdeki görüş tercih edilir.

6. Görüşlerden birisi Ebû Hanîfe'ye, diğeri öğrencilerinden birisine ait ise Ebû Hanîfe'nin görüşü tercih edilir.

7. Tashih edilen görüşlerden birisi *zâhirü'r-rivâye* ise diğesine tercih edilir.

8. Tashih edilen iki görüşten birisi, meşayihin çoğunluğuna ait bir görüş ise bu tercih edilir.

9. Tashih edilen görüşlerden birisi kıyasa, diğeri istihšana dayanıyorsa, istisnalar dışında istihšana dayalı görüş tercih edilir.

10. Tashih edilen iki görüşten, vakıf için daha faydalı olanı tercih edilir.

11. Tashih edilen görüşlerden, delili daha açık ve net olanı tercih edilir.

12. Tashih edilen görüşler arasında zamanın örfüne, şartlarına daha uygun olan, dolayısıyla insanlara daha kolay geleni tercih edilir.

Baştan itibaren buraya kadar anlatılan hiyerarşiler esas itibariyle sistemin klâsik ve normal işleyişini düzenlemektedir. Bu haliyle sistem kendini yenileyip geliştirecek birtakım mekanizmaları bünyesinde barındırsa da esneme kapasitesi sınırlı olan bu mekanizmaların belirli bir aşamadan sonra yetersiz kalacağı ve sistemin önemli noktalarında tıkanmalara yol açacağı da bir gerçektir. Bu gerçeğin farkında olan fukaha, sistemin tıkanan damarlarını açıp işleyişini düzenlemek, aksayan yanlarını telafi etmek için ek tedbirler alma ihtiyacı hissetmişlerdir. Sisteme esneklik ve açılım kazandıran bu tedbirlerin arasında “mefhumla amel”, “örf ile amel”, “zayıf görüşle amel” ve bunların hepsini kuşatacak şekilde “zaruretle amel” konuları ön plâna çıkmaktadır. Bu programda bize ayrılan yeri müsamaha sınırlarını da zorlayacak kadar aştığımız için her birisi müstakil olarak ele alınıp incelenmeye değer bu önemli konulara burada özetle dahi değinme şansımız kalmamıştır. Bu yüzden burada bunların sistemle bağlantısını kurmakla yetiniyoruz.

³⁰ İbn Âbidîn, *Resmü'l-müftî*, s. 37-42.

Sonuç

Hanefî mezhebinde hiç kuşkusuz Ebû Hanîfe'nin tartışmasız bir yeri ve otoritesi vardır. Çünkü ilmî ve şahsî karizması ile mezhebe adını veren ve yönünü belirleyen o olmuştur. Bununla birlikte Hanefî mezhebi Ebû Hanîfe'den çok daha fazla bir şey ifade etmektedir. Nitekim, zorlu tarih sınavını başarıyla geçip kalıcılığını ispatlamış bulunan az sayıdaki benzerleri gibi Hanefî mezhebi de doğuşundan belirli bir istikrar düzeyine gelinceye kadar birçok aşamalardan geçmiş ve her aşamada ehliyetli ve kadirşinas müntesiplerinin özgün katkılarıyla gelişip zenginleşmiştir. Buna paralel olarak mezhep içindeki görüşlerde de hem sayı hem de muhteva olarak gözle görülür bir artış ve çeşitlenme meydana gelmiştir. Her geçen gün artan ve üst üste yığılan bu birikim içinden uygulamaya esas görüşün belirlenmesi belirli bir aşamadan sonra bir hayli zorlaşınca, bunların hiyerarşik bir düzen içinde yeniden tasnif edilmesi ve birtakım ölçütlere göre bir değerlendirmeye tâbi tutulması kaçınılmaz olmuştur. Her şeyden önce bu inceleme bu konuda mezhep müntesiplerinin takdir ve minnetle anılmayı hak eden önemli bir başarı elde ettiklerini göstermektedir. Bu çalışmalar sayesinde yüzlerce yılın katkılarıyla oluşan son derece girift ve ihatası zor mezhep birikimi, elimizin altında, ulaşılması kolay ve hemen kullanıma hazır pratik görüşler hâline gelmiştir.

Gerçi meselenin bu denli sıkı ve ayrıntılı kurallara bağlanmasının, insanların hareket alanını daralttığı, açılımı ve gelişmeyi önleyici bir etki yaptığı inkâr olunamaz ise de burada konunun belirli bir mezhep çerçevesinde ve mezhebe bağlı düşünce bağlamında ele alındığı unutulmamalıdır. Bu yüzden merkezinde râcih görüşle amel telâkkisinin yattığı bu anlayışın kendi sistemi ve mantığı içinde tutarlı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bir bütün olarak bu sistemin hâlihazırda yeterli ya da gerekli olup olmadığına ilişkin son dönemlerde popülaritesi giderek artan tartışmalar ayrı bir konu olup bu incelemenin ilgi alanına girmemektedir. Bununla birlikte belirli bir mezhebe bağlı düşünme ve yaşama biçiminin giderek gevşeme temayülü gösterdiği günümüzde bile birçok insanın dinî yaşantısını halen belirli bir mezhebe göre düzenlediği gerçeği göz önüne alındığında, bu ilkelerin bu gün dahi güncelliğinden ve geçerliliğinden pek fazla bir şey kaybetmediğini söylemek yersiz olmayacaktır.

Müzakere

Nasi ASLAN
ÇÜ İlähiyat Fakültesi

Sayın Başkan, Saygıdeğer hocalarım, Değerli misafirler!

Önce hepinizi saygıyla selâmlıyorum. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi Sempozyumu'nda sunulmak üzere Sayın Mehmet Günay tarafından hazırlanan “Hanefî Mezhebinin Mezhep İçi İşleyişi; Görüşler Hiyerarşisi ve Ebû Hanîfe'nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar” isimli tebliği, ayrı ayrı zamanlarda birkaç kez okudum. Konu fıkıh tarihimiz açısından önemli. Kendisine teşekkür ederim. Her yeni araştırma bir kısım eksiklikler içerebileceği gibi bu tebliğde de bazı eksikliklerin olduğu düşüncesindeyim. Şimdi, ulaştığım bu kanaati genel ve özel olmak üzere iki noktada özetleyip, sonra da bazı katkılarda bulunmaya çalışacağım.

Tebliğ sahibi konu başlığının seçiminde isabetliyse de genel muhteva ve konuyu işleyişi noktasında aynı şeyi söylemek güç gözüküyor. Özellikle verdiği referanslarda İbn Âbidîn'in *Resmü'l-müftî* risalesiyle sınırlı kalmış olması, tebliğin başlığı ile mütenasip bir durum arz etmemektedir. Bu cihetle konu başlığının önüne “İbn Âbidîn'in *Resmü'l-müftî* risalesi bağlamında...” deseydi, bu vakıya daha uygun olurdu, diye düşünüyorum.

Tebliğde konunun işlenişi, klâsik kaynaklarda yer alan “fetvâ usûlü” konusuyla irtibatlandırılmış ve konu sadece bu açıdan ele alınmıştır. Tebliğ sahibi bu noktada da yalnız nakillerde bulunmuş, gerekli yorum ve analizlere pek fazla girememiştir. Ayrıca anlatılanlar somut örneklerle izah edilmemiş, konu oldukça teorik kalmıştır. Bu itibarla tebliğin içerik bakımından doyuruculuktan uzak olduğu kanaatindeyim.

Tebliğde görüşler hiyerarşisinden bahsedilirken “Kaynağı Açısından Görüşler Hiyerarşisi” başlığı altında “Zâhiru'r-Rivâye” olarak bilinen ve İmâm-ı Muhammed tarafından rivayet edilen, genelde üç imamın görüşlerini içeren bu eserlerin mezhebin en güvenilir kaynakları olduğuna dair ana tema işlenmekte ki; zaten malumun tekrarı kabilindedir. Bu yönden tebliğ herhangi bir yenilik taşımamaktadır. Aynı şekilde “Sahibi Açısından Görüşler Hiyerarşisi” başlığı altında da imamların ihtilâf etmeleri durumunda hangisinin görüşünün tercih edileceğine dair bilgi verilmekte ki, bu da yine bilinenin tekrarından ibarettir.

Bir müçtehidin aynı meselede iki ayrı görüşünün bulunmasına dair nakledilen izahlar faydalı, ancak konuyla doğrudan ilişkili değildir.

“Konusu Açısından Görüşler Hiyerarşisi” kısmı işlenirken mesele derinliğine ele alınamamış, bu haliyle oldukça kısır kalmıştır. Burada fûrûdan verilecek örneklerle konu zenginleştirilebilir ve meseleye geniş bir açılım getirilebilirdi.

“Ebû Hanîfe’nin Görüşünün Tercih Edildiği Durumlar” tebliğın ana konusu iken bu konu yeterli genişlikte ele alınmamıştır.

Giriş ve gelişme bölümlerine nispetle asıl konu sonuç kısmında daha iyi işlenmiş görünmektedir. Tebliğ sahibi yaptığı yorumlarla kendisini ancak bu bölümde hissettirebilmiş, ancak yorumlar sonuç kısmında ön plâna çıktığı için, sonuç yazmanın karakteristik özelliklerinden kaynaklanan sıkıntılardan dolayı yeterince derinlik sağlanamamıştır.

Bu genel değerlendirmeden sonra, şimdi de tebliğde yer alan bazı ifade ve eksiklikler üzerinde durmak istiyorum. Tebliğ sahibi “Zâhiru’r-rivâye”nin “usûl” meselelerini içerdiğini belirtmektedir. Kelimenin özgün anlamını koruması noktasında “usûl” kelimesinin kullanımı doğru olabilir. Ancak bunun “Fıkıh Usûlü”nü çağrıştırabileceği düşüncesiyle yanlış anlamaları önlemek için “Fıkıhın Temel Konuları” şeklinde küçük bir açıklama getirmesi yerinde olurdu, diye düşünüyorum.

Zâhiru’r-rivâye olarak bilinen eserlerin “Nevâdir” ve “Vakîât” türü eserlerden daha muteber olması, onların sadece tevatüren rivayet edilmeleri yönüyle midir? Tebliğ sahibinin bu hususu tartışması gerekirdi. İbn Kemal’in de belirttiği gibi “Nevâdir” eserlerinde yer alan görüşler, kimi zaman “Zâhiru’r-rivâye” olabilir. Bu durumda anılan eserlerin fetvâyâ medar olup olmaması içerdiği konularla da ilintili olmalıdır. Fıkıhın ana konularını oluşturan ve Zâhiru’r-rivâye olarak bilinen temel eserler uygulamada esas kabul edilmiştir. Oysa çoğunluğunu, ortaya çıkan olaylara dair verilen fetvâların oluşturduğu “Nevâdir” ve “Vâkıât” türü eserlerin uygulamada birinci derecede referans alınmaması doğaldır.

Bu yaklaşım her bir olayı kendi şartları içerisinde değerlendiren Hanefî anlayışıyla da örtüşür. Çünkü ortaya çıkan her bir olayın vuku buluş şekli ve özel şartları diğerlerinden farklıdır. Bu itibarla bunların hükümde temel ölçü kabul edilmemesi de normaldir.

Doktrinde kabul edilen bu hiyerarşi uygulamada ne denli korunabilmiştir? Tebliğ sahibi buna hiç temas etmemektedir. Özellikle Hanefî mezhebinin devletin resmî mezhebi olarak yürürlük bulduğu Osmanlı toplumunda bunun içtimaî ve hukukî hayatta birçok tıkanıklığa neden olduğu bilinmektedir. Hanefî mezhebi içerisindeki “esahh-ı akvâl”, yani en sahih görüşle amel etmenin doğurduğu söz konusu tıkanıklıklar “muamelât-ı nâs’a evfâk ve maslahat-ı asra erfâk” olmak üzere mezhep içi farklı görüşlerin tercihiyle aşılmaya çalışılmıştır. Meselâ, Hanefî mezhebindeki buluşa eren kızların velilerinin izni olmadan evlenebileceklerine dair hâkim görüş, Kanunî zamanına kadar yürürlükte kalmıştır. Kız kaçırma olaylarının yaygınlaşması ve bunun sosyal bir problem hâline dönüşmesi neticesi bu görüş terkedilmiş ve nikâhta veli iznini şart koşan İmâm-ı Muhammed’in görüşü yürürlüğe girmiştir.

Yine üç imamın aksine “para vakfına” mutlak anlamda cevaz veren İmâm-ı Züfer’in görüşü zayıf olarak bilindiği hâlde, Ebû’s-Suûd Efendi’nin maslahata dayalı fetvâsı ve emri sultanî ile uygulamaya konulmuştur.

Ancak bu her zaman böyle olmamıştır. Meselâ, *Mecelle*'nin hazırlanması esnasında bu heyette yer alan Ahmed Cevdet Paşa, Kitabü'l-havâle bölümünde yer alan bir maddede İmam Züfer'in görüşünü tercih etti diye yoğun bir muhalefet ile karşılaşmış ve bu durum onun azline neden olmuştur.

Burada esahh-ı akvâl, yani en doğru görüşle amel edilmesinde, dönemin şartlarını ve kamu yararını gözeten resmî görevli müftiler ve dönemin kamu otoritelerinin de önemli tesirlerinin olduğu ortadadır.

Yine uygulamaya dair Osmanlı hukuk tecrübesi göstermektedir ki, Hanefî mezhebine ait farklı görüşlerden faydalanma imkânı bile, ortaya çıkan meselelerin çözümünde her zaman yeterli olmamıştır. Meselâ, ilim tahsili ve ticaret gibi herhangi bir nedenle evinden ayrılıp ölü mü, sağ mı olduğu bilinmeyen kayıp kocaların (mefkûd) eşlerinin onun akranları ölüncüye kadar (ki bu süre 50, 60, hatta 90 yıla kadar uzanabilir) bekleyeceğine dair Osmanlı uygulamasına hâkim olan Hanefî görüş çok ciddi sıkıntıları beraberinde getirmiştir. Yunus Vehbi Yavuz hocamızın yayınladığı konuyla ilgili bir vesikadan (bkz. *İslâm Hukuku Araştırmaları* s.1) anladığımızı göre, bu uygulama Sultan Mehmed Reşat dönemine kadar devam etmiş ve onun döneminde bu uygulamadan vazgeçilerek, bu durumdaki bir kadının belli bir süre sonra evlenebilmesine imkân veren Hanbelî Mezhebine ait olan görüş tercih edilmiştir. Daha sonra 1917 Tarihli Hukuk-ı Aile Kararnamesinde konu daha sistemli bir şekilde ele alınmış olup bu durumda olan bir kadın için nafaka temini güçleşirse onun talebi doğrultusunda hâkim aralarında tefriye hükmeder. Konuyla ilgili bu görüş, Hanefîler dışındaki üç mezhebe ait bir görüştür. Hatta, Kararnamede kocanın nafaka bırakarak kaybolması durumunda da kadına tefrik hakkı tanınmıştır. Şayet kayıp kocanın hayatından haber alınamıyorsa ve ümit kesilmişse – Mâlikîlerin görüşü esas alınarak- dört yıl beklenmesini, savaş durumunda ise savaşın sona ermesinden itibaren bir yıl beklenmesini hükme bağlamıştır.

Toparlayacak olursak; söz konusu mezhep içi hiyerarşi İslâm toplumlarında fıkıh eğitim ve öğretiminde mezhebin çizgisinin korunması noktasında önemli bir rol oynamıştır. Yine tebliğ sahibinin belirttiği gibi belli bir mezhebe bağlılığın dinî yaşayışta birlik ve bütünlüğü sağlaması yönüyle pratik bazı faydaları vardır. Ancak farklı muhit ve değişen şartlarda ortaya çıkan yeni meselelerin çözümünde, belli bir mezhebe bağlılık ve bir mezhep içerisindeki egemen hiyerarşinin, fikhî, çözüm üretmekten öte, durağanlığa ve donuklaşmaya sevk etmesi de muhtemeldir.

Cevap

Hacı Mehmet GÜNAY
SAÜ İlâhiyat Fakültesi

O kadar çok şeye değindi ki sayın Müzakereci, çoğunluğu benimle alâkalı değil. Ancak yine de, bir-iki noktaya temas etmek istiyorum. İbn Âbidîn'in *Resmü'l-müfti*'sine dayanmış esas olarak dedi. Bu bölümüne katılıyorum ama niçin İbn Âbidîn'in *Resmü'l-müfti*'sine dayandığımı tebliğde izah ettim. Bu risalede yaklaşık 40 tane kaynaktan yararlanılıyor ve onların referansları veriliyor. Böyle çok sınırlı bir zaman içerisinde takdim etmemiz gereken bir tebliğde bunların referanslarını bunların kaynaklarını vermemin uygun olmayacağını düşünüyorum. Çünkü burada bizim maksadımız genel bir tanımlama vermek. İkincisi konuyu sadece fetvâ usûlü bağlamında ele aldığımı söyledi. Zaten ben başta öyle söyledim, konuyu sınırlandırdım. Çünkü daha önce hatırladığım kadarıyla ben biraz daha teorik açıdan tahriç-tercih-istidlâl-fıkıh açısından düşünüyordum ama bu sempozyumun ilk programında Sait Kaya'nın "Hanefî Mezhebinde Mezhep İçi Fıkıh İstidlâl" başlıklı tebliğinin yer aldığını gördüm daha sonra biz çalışmalarımızı gönderdikten sonra onun programda olmadığını gördüm İki ayı alana girmiş olmasın diye kendimizi sınırlandırmış olduk. Malumun tekrarı olması konusuna şu açıdan katılıyorum: Şu ana kadar sempozyumda malumun tekrarı olmayan bir konuya rastlamadım. Elbette malumun tekrarı olacak ama farklı bir formda sunmaya çalışacağız. Nasi Beye ve dinlediğiniz için size teşekkür ediyorum.